

УДК 32.019.51:655](477)"1921"

Анжела Шумілова,
завідувач Державного архіву друку
Книжкової палати України

Тетяна Крижанівська,
старший науковий співробітник
Державного архіву друку
Книжкової палати України

Вплив політичної ситуації 1921 року в Україні на випуск книжкових видань

У статті здійснено історико-книгознавчий аналіз випуску книжкових видань в Україні в 1921 р., визначено основні його тенденції та характерні риси в контексті політичних, економічних і соціальних процесів, що відбувалися у той період у країні, на основі вивчених архівних матеріалів та опублікованих джерел представлено нові дані щодо кількісних показників випущених книжкових видань, а також організації, які займалися видавничою справою і діяли на терені України у 1921 р.

Ключові слова: політична ситуація, поліграфічна база, книговидавнича справа, тематика книжкових видань, законодавчі акти, видавництва та видавничі організації, 1921 р.

Український друк як об'єкт наукового дослідження являє собою значний інтерес. Процес виникнення і розвитку книговидавничої справи в Україні на різних історичних етапах — від Івана Федорова до наших днів — набуває все більшого теоретичного і практичного значення. Згадаємо таких книгознавців минулого, як Ф. Вовк, Б. Грінченко, С. Єфремов, В. Іконніков, А. Криловський, М. Максимович, Ю. Меженко, І. Огієнко, М. Петров, С. Сташицький, І. Свенціцький, Ф. Тітов, І. Франко, К. Харлампович та інші, які багато уваги приділяли питанням розвитку книжкової справи в Україні.

Деякі автори розглядали книгодрукування як чинник релігійності, знаряддя церковного впливу, як засіб виховання народу в дусі вірнопідданства самодержавству. Представники передової наукової думки, зокрема І. Франко, І. Огієнко, С. Єфремов, висвітлювали процес розвитку української книги з прогресивних позицій.

Його аналіз у перші роки "збільшовичення" України дав С. Єфремов: "Національного гніту ніби й нема, але наслідки однаковісні, як і за панування Юзефовичевого закону 1876 р. Та є щось гірше, навіть до національного гніту рівняючи — це просто безмежна некультурність..." [5].

Нині дослідники історії книгознавства посилили увагу щодо становлення і розвитку української книги в її минулому, зокрема праці Т. Ківшар, М. Тимошика дають глибше уявлення про 20-ті рр. ХХ ст. у царині книжкової справи. Наука в нашій державі давно вже стала безпосередньою продуктивною силою. Сучасне бачення книгознавства як науки, що органічно поєднує різні дисципліни, безпосередньо пов'язане з історичним розвитком книги та її роллю у житті суспільства, а українське книговидання, крім того, — з національним визвольним рухом в Україні.

Вивчення українського друку — це дослідження розвитку мови, зміни типів видавництв, переміщення видавничих осередків тощо, а також встановлення функціональної залежності від політичної ситуації, економічних факторів розвитку країни. До аналізу цих питань звертаються сьогодні фахівці Державного архіву друку Книжкової палати України. Її генеральний каталог та електронні ресурси є цінним і первісним статистичним матеріалом для науково-пошукової діяльності, складання різного роду вторинних ресурсів з питань вітчизняної видавничої справи.

Визвольні змагання за незалежність України 1917—1921 рр., гостра політична боротьба продемонстрували на

міжнародній політичній арені "українське питання", перші кроки його вирішення. Після трьох з половиною років жорстокої громадянської війни і перемоги більшовицьких сил в Україні була встановлена влада Рад, яка утверджувалась в економічному та культурному житті.

Друк, як і книга, — знаряддя класової боротьби та освітнього впливу на широкі народні маси. Перший народний комісар освіти РСФРР А. Луначарський неодноразово у своїх виступах підкреслював вплив друкованого слова на свідомість людини, влучно порівнюючи книгу зі зброєю: "Книга — велике добро, проте вона є й велике зло. Вона може бути за харч, може бути й отрутою. Що таке рушниця? Вона може бути добром, може бути й злом.

Вона є добро, коли ми тримаємо її в своїх руках і ми стріляємо. Проте, коли вона в руках ворожих і вони цілять у нас, вона — зло..."

У той час в Радянській Україні суспільно-політичне становище залишалось нестабільним. У лютому 1921 р. вибухнула політична криза, яка вилилася в селянські повстання. Загальна кількість повстанців у кінці 1920 — на початку 1921 р. у межах України становила приблизно понад 100 тис. осіб. До весни 1921 р. новоутворена радянська держава зазнала багато серйознішої поразки у порівнянні з тими, які нанесли О. Колчак, А. Денікін, Ю. Пілсудський. Упродовж першого півріччя проти повстанців було кинуте 86 батальйонів і 224 ескадрони "червоних" військ [6, с. 243]. Повстання було придушене, і уряд запропонував нову економічну політику, схвалену Х з'їздом РКП(б) у березні 1921 р.

Зовнішня політика Радянської України в аналізованій період визначалася низкою міжнародних договорів. Зокрема, 18 березня 1921 р. представниками РСФРР і УСРР, з одного боку, та Польщі — з іншого, було підписано Ризький мирний договір, який формально закінчив польсько-радянську війну, анулював усі попередні домовленості та остаточно закріпив поділ українських і білоруських земель між Радянською Росією і Польщею. За умовою Ризького миру до складу Польщі увійшли Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя, Західне Полісся та Східна Галичина. В обмін на це Польща визнала УСРР.

У 1921 р. українські видавництва виходять на міжнародну арену. Так, у Празі на Міжнародній книжковій виставці дебютувало Державне видавництво України з книгою М. Яшека "Тарас Шевченко (1903—1921)" (Харків), вона

зберігається у фондах Книжкової палати України (фото 1). Це видання стало хронологічним продовженням покажчика видатного українського бібліографа М. Комарова "Т. Шевченко в літературі и искусстве" (Одеса, 1903 р.).

Фото 1

У 1921 р. у зв'язку зі зміною економічної ситуації (впровадження непу) в Україні активізувались й стали нарощувати потужність видавничі осередки, які виникли в країні наприкінці XIX ст., після націоналізації їхні власники вимушені були перейти на напівлегальне становище або виїхати за кордон. Назвемо деякі з них: "Час", "Вернигора", "Вік", "Просвіта" (товариство мало філії у багатьох містах України), а також "Сіач" (Черкаси) та ін. [7]. Незважаючи на те, що на початку року було націоналізовано 1036 поліграфічних підприємств у Катеринославській, Київській, Одеській, Харківській та інших губерніях, діяльність приватних видавництв і вільний продаж книг влада дозволила.

Одночасно з націоналізацією поліграфічних підприємств відбувався процес концентрації виробництва. У кожному повітовому місті шляхом об'єднання дрібних друкарень створили великі підприємства. У Київському повіті, наприклад, із 152 націоналізованих друкарень після об'єднання залишилось тільки 33.

Як зазначав С. Єфремов (фото 2): "З усіх бо монополій на світі найфатальніше дається взнаки монополія духа — ця кричуща до самих основ людського життя суперечність... І характерно, що знов тільки на Україні ця монополізація на повну виявилася міру й дала приклад зведення ad absurdum [до абсурду] самої ідеї монополізації в літературі. Ні одно видавництво не врятувалось. Ні однісінька книгарня не встояла. Книжка зараз зникла й зробилася неприступною звичайним смертним річчю..." [5]. У цих процитованих словах немає жодного перебільшення.

Фото 2

На початку 1921 р. друкарська руйнація досягла неймовірної "височини": праця робітників майже не оплачувалася, адміністрація не цікавилася справою, для виготовлення кліше не було цинку, а суспільство потребувало нових видань. Будь-яка книга є продуктом певної епохи, зняттям політичної боротьби для здійснення класових завдань. 1921 р., як і попередній, відзначився "великим голодом" на українську книгу. І в цей нелегкий час до книговидавничої справи першими долучились письменники, учені та інші представники інтелігенції — всі ті, кому найближчою була справа створення книги.

Через економічні та інші негаразди тиражі друкованих видань були мізерні. Школам бракувало потрібної кількості підручників, дитячої та юнацької літератури, іншого її асортименту. Як зазначив редактор критико-бібліографічного жур-

налу "Нова Книга" С. Пилипенко у своїй статті "Куди веде червоний шлях українських видавництв", що була опублікована у № 1 за 1921 р.: "ГИЗ" (РФСР) 1921 року міг дати тільки 1 книгу на 5 учнів, або 18 підручників на школу. Наше Державне Видавництво України тим же похвалитися не може".

25 січня була прийнята Постанова Раднаркому УСРР "О мобілізації работников полиграфического производства", у якій зазначено: "В интересах скорейшего снабжения полиграфического производства потребными ему квалифицированными рабочими, Совнарком постановил:

— Граждане от 18 до 50 лет нижеупомянутых профессий, работавшие ранее в полиграфическом производстве, ныне не занятые по своей специальности, в том числе и работающие в государственных общественных учреждениях и предприятиях, объявляются трудмобилизованными...

— Лица, скрывающие свою прежнюю службу по полиграфическому производству, подлежат ответственности наравне со злостными дезертирами, а равно и начальники, виновные в укрывательстве" [2, с. 49].

Купівельна спроможність 50-тисячної купюри прирівнювалась до довоєнної монети (мається на увазі 1914 рік — автори) в одну копійку. Високу цінність зберіг тільки золотий царський карбованець, якого в обігу не було, адже населення його приховувало. Результат такої грошової політики — повністю зруйнована фінансова система. Закономірним став перехід до натурального обміну. Заробітна платня робітникам і службовцям на 70—90% видавалася у вигляді продовольчих і промислових пайків або продукцією, що випускалась на підприємствах, де вони працювали.

Але саме в цей час в освітній сфері частково була ліквідована неписьменність населення. Багато зробили для розвитку освіти наркоми УСРР О. Шумський і М. Скрипник. У прийнятій в 1921 р. постанові Раднаркому УСРР підкреслювалося, що все населення віком від 8 до 50 років, яке не вміє читати й писати, зобов'язане навчатися грамоті за бажанням російською або рідною мовою. В УСРР у 1921 р. працювало майже дві тисячі шкіл і пунктів з ліквідації неписьменності. Упродовж 20-х рр. минулого століття кількість неграмотних серед дорослих скоротилася з 76% до 46%. Держава надавала певні пільги тим, хто навчався. Університети реорганізували в інститути народної освіти. Навчання було платним, але діти робітників і селян звільнялись від оплати.

Несприятливі умови матеріального життя в ті роки: постійне голодування, холод у помешканнях, повсякчасна біганина по базарах для продажу або обміну на продукти речей — не сприяли відвідуванню освітніх закладів, зокрема бібліотек, та, незважаючи на все, їхні співробітники брали активну участь в освітній справі. Наприклад, одна із найстаріших бібліотек України — Одеська міська бібліотека (у 1921 р. — Українська державна бібліотека (УДБ), заснована у 1829 р., в аналізований період була одним з найбільших культурних центрів і вела багатогранну просвітницьку роботу, зокрема, маючи у своєму фонді значну кількість дублетів, а деякі назви в десятках і навіть сотнях примірників, УДБ почала, наскільки можливо, задовольняти потребу в українській книзі тих просвітніх закладів (а їх було надто багато), що звертались до неї за допомогою в цій справі. Насамперед всі українські трудшколи та шкільні клуби м. Одеси одержали від УДБ бібліотечки по 200 й більше книг. До Інституту народної освіти в Одесі було передано понад 400 цінних видань [3].

Багато трудшкіл Одеського, Балтського, Ананьївського, Першотравенського, Тираспільського повітів та декілька шкіл з Поділля і Київщини одержали від УДБ партії українських книг. Їх також отримали відділи освіти при повітових виконкомах, сільські "Просвіти" і бібліотеки, зокрема комсомольські, військові, клуби та інші організації — 92 закладам загалом передано майже 10 тисяч книг. Крім того, відзначаючи 60-річчя з дня смерті Великого Кобзаря, у березні

1921 р. УДБ улаштувала у своєму приміщенні двотижневу виставку пам'яті Т. Шевченка. Для підготовки до друку його творів було створено спеціальний тимчасовий підрозділ, співробітники якого склали картковий каталог "Šewčenkiana" УДБ — близько 2 500 карток.

З нагоди 60-річчя з дня смерті Т. Шевченка у 1921 р. вийшов перший Шевченківський збірник (київська філія Всеукрвидату), а Всеукраїнське державне видавництво випустило книги: "Вибрані твори" (Одеська філія), "На роковини Тараса Григоровича Шевченка" (Подільська філія) та "Кобзар" (Харківська філія) (фото 3, 4, 5).

Фото 3

Фото 4

Фото 5

Після закриття виставки експозицію залишили як постійну в музеї ім. Т. Г. Шевченка. Губполітосвіта видала наказ про заснування у приміщенні УДБ "Українського літературно-етнографічного музею ім. Т. Шевченка", в якому існував окремий відділ, присвячений Великому Кобзареві. Однак через декілька місяців за браком коштів цей музей було ліквідовано, а колекцію передано до Музею Губполітосвіти.

Бібліотеки України опинилися у скрутному матеріальному становищі. Поповнювали фонди лише ті з них, співробітники яких уміли вишукати необхідні для цього кошти. Так, Київська публічна бібліотека (нині — Національна парламентська бібліотека України) до 1917 р. мала 56 тис. книг, майже половину яких подарували благодійники, у досліджуваний період свої фонди вона істотно збільшувала за рахунок марксистської літератури. Книгозбірня Народного комісаріату земельних справ України (нині Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України), заснована в Харкові у 1921 р., основний фонд укомплектувала за рахунок націоналізованих видань. Бібліотека при Вінницькій райспоживспілці, утворена в 1920 р., за рік поповнила фонди на тисячу книг (з 3 до 4 тисяч). Це єдина у Вінниці бібліотека, яка утворилася й розвивалася за участю співробітників Подільської губспілки, яка після адміністративної реорганізації була перетворена на райспоживспілку. У 1921 р. лише у Кам'янецьку й Тульчинську в бібліотеки зовсім не надходило книг.

Що стосується наукових досліджень у 20-ті рр., то вони зосереджувалися в основному в Українській академії наук, яку в 1921 р. перейменували у Всеукраїнську академію наук (ВУАН). Найбільше значення для неї мало оприлюднення результатів наукової роботи, тобто видавнича діяльність. У 1921 р. було відкрито Інститут української наукової мови, що став головним осередком лексикографічної роботи у ВУАН [1, с. 60]. Крім того, ще весною окремі секції Українського наукового товариства у Києві було приєднано до реорганізованої академії, внаслідок чого Товариство як об'єднання секцій перестало існувати. Завершилася ще одна сторінка історії української науки та наукового книговидання, нову було перегорнуто у наступному, 1922-му, з утворенням видавництва Академії наук УСРР (нині — "Наукова думка").

У періоді 1921 р. майже відсутня книжкова реклама. Така обставина ускладнювала орієнтацію споживача у друкованій продукції.

З часу припинення виходу "Книгаря" (восени 1920 р.) справа випуску критично-бібліографічного часопису в Україні не могла швидко налагодитися. Ні "Голос Друку", підготовлений у Києві влітку 1921 р. і випущений через рік у Харкові, ні "Книга" — журнал видавництва "Червоний Шлях" (Х., 1923—1924), справи, по суті, не розв'язали. Ці періодичні видання не змогли об'єднати коло себе бібліографів та рецензентів, а розміщені в них публікації — відобразити усе різноманіття наявної на той час книжкової продукції.

Моніторинг книжкових видань 1917—1921 рр. показав, що на терені України у 1921 р. книговидання, на відміну від його бурхливого розвитку за часів УНР, починає згасати: у 1917 р. — 2452 назв, у 1918 р. — 2345 назв, у 1919 р. — 2529 назв, у 1920 р. — 1418 назв, а у 1921 р. — 1401 назва книжкових видань.

Розглянемо статистичні показники випуску книжкових видань за 1917—1921 рр. (див. рис. 1)

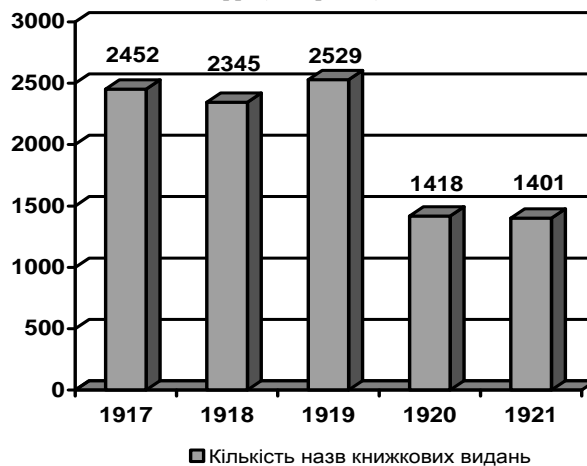

Рис. 1. Динаміка випуску книжкових видань в Україні періоду визвольних змагань (1917—1921)

Частина українських видавництв перенесла свою діяльність за кордон, у тому числі й "Всесвітня бібліотека" (Київ; Відень), яку очолював І. Калинович. З цим видавництвом у різні роки співпрацювали І. Франко, О. Грицай, О. Назарук, П. Карманський. За період 1904—1921 рр. І. Калинович видав 12 творів, за його підписом значна частина українських видань була споряджена примітками або покажчиками літератури [4, с. 41].

Книги "Всесвітньої бібліотеки" мали попит у читачів. Наприклад, видавниче товариство у Києві "Вернигора", що згодом переїхало до Відня, у серпні 1921 р. замовляло 10 300 примірників книг "Всесвітньої бібліотеки", серед яких поезії Ф. Шіллера, драматичні твори О. Пушкіна, "Українська державна

думка" Д. Донцова, "Початки української комедії" М. Возняка, "Огляд історії римської літератури" Т. Франка та ін. Кошти за отримані видання представники товариства "Вернигора" зобов'язувалися виплатити одразу ж після їхнього отримання в австрійській валюті, яка курсувала у 1921 р.

1921 р. у Львові була заснована видавничо-кооперативна "Червона Калина", яку очолили С. Шухевич і О. Навроцький. Видавництво було створене колишніми старшинами Українського січового союзу (УСС) з метою видавати сподади та матеріали про українські визвольні змагання (1917—1921). У "Червоній Калині" виходили мемуари, монографії та художні твори на воєнну тематику.

Власником видавництва "Русалка" (Львів), яке друкувало твори українських та зарубіжних літературних класиків, репродукції картин українських митців, був Г. Гануляк. За його підготовкою виходила "Книгозбірня школярика" (щомісячні випуски), він був й автором частини дитячих творів цього циклу. Водночас видавав "Театральну бібліотеку" [4, с. 51].

За кордоном знаходилась значна кількість українських видавництв, більшість з яких субсидував уряд УНР ("Дзвін", "Вернигора"). Вони створювали конкуренцію видавництвам Радянської України, однак не могли переправити друковану продукцію на Батьківщину, де у ній відчувалась потреба. Лише невелика частина книг надходила в Радянську Україну, більше їх надсилали в Галичину, Західну Волинь, Закарпаття. В еміграції дуже гостро стояло питання збереження і функціонування кооперативного видавничого товариства "Дзвін", яке заснували В. Винниченко, Ю. Тищенко і Л. Юркевич в Києві ще у 1907 р., і розбудові якого Ю. Тищенко присвятив багато років. На кінець 1921 р. "Дзвін" випустив понад 100 назв книжкових видань. Підручники С. Черкасенка, Я. Чепіги, деякі книги Ю. Тищенка перевидавалися по декілька разів. Все ж діяльність "Дзвону" упродовж аналізованого року була показовою. Так, станом на травень 1921 р. було видано 36 книжок, чотири друкувалися [7].

22 лютого 1921 р. для транспортування книг в Україну закордонні українські видавництва заснували кооператив "Об'єднання українських видавництв", до якого увійшли і представники Міністерства народної освіти УНР. Необхідність створення такого кооперативу усвідомлював Ю. Тищенко ще в 1920 р., як тільки у "Дзвоні" виникли проблеми, пов'язані зі збутом виданої продукції та її доставлянням у Радянську Україну. Діяльність "Об'єднання українських видавництв" виявилась малоефективною і не поліпшила стану видавничої справи в еміграції. Її розвитку перешкодила економічна криза. Монополізація більшовиками книжкової торгівлі та встановлення ними низьких цін на книги призвели до збитковості їхнього видання за кордоном. У 1921 р. всі українські зарубіжні видавництва передали "Вернигорі" свої права на перевезення книг в Україну, і представники цього видавництва почали вести переговори із Сербією про транспортування через її територію книг до Одеси [7].

Варто наголосити й на такому аспекті діяльності "Об'єднання українських видавців", як заснування ними часопису "Книга" (редактор Д. Антонович). Спочатку видання планувалося як періодичний бібліографічний збірник. Ухвалу про його вихід прийняли 21 березня 1921 р. на засіданні Ради "Об'єднання українських видавців". Вихід першого числа "Книги" планували на березень 1921 р. Однак фінансова скрута не дала змоги видати журнал у запланований термін. "Книга: неперіодичний бібліографічний орган "Об'єднання українських видавців" вийшла друком у грудні 1921 р. Через матеріальні труднощі видання цього журналу довелось обмежити випуском одного номера, що вперше і востаннє вийшов у Відні [7]. Збірник був надрукований на 80 сторінках. Україніка була наріжним каменем "Книги". Матеріали хроніки за-

фіксували видання про Україну шведською, французькою, італійською мовами, інформували про виставку книг у Відні, про музеї Українського наукового товариства у Києві.

У 1921 р. у Радянській Україні продовжувалось формування структури державного керівництва видавництвами. Повітвидави адміністративно підпорядковувалися повітовому відділу народної освіти і склалися з двох підрозділів: 1) редколегії, до складу якої входили представники Наросвіти, Повітполітосвіти та Соцвиху; 2) комісії з розподілу книг, до якої було включено працівників Бібсекції, Повітполітосвіти, Наркомбюро робспілок і Соцвиху. Крім того, кошторис Повітвидаву повинен був затверджувати Повітвіднарос, Крайвидат і Губвіднарос. Така багатоступінчаста структура фінансового підпорядкування унеможлилювала існування будь-якої самостійності у видавничій справі повітів.

14 липня 1921 р. у Харкові була видана за підписами Голови Ради Народних Комісарів, Керуючого справами Раднаркому і Секретаря РНК Постанова Раднаркому УСРР "Об объединении деятельности редиздатотделов Наркоматов и Центральных учреждений Украины", у якій зазначалось: "В развитие и дополнение положения о Всеукраинском государственном издательстве (ВГИ), утвержденного Совнаркомом, в целях концентрации и контроля над выпуском научной, художественной, педагогической, справочной и остальной литературы, Совет Народных Комиссаров постановляет:

— Работа по изданию на территории Украины книг и брошюр по всем отраслям науки и техники, медицины, агрономии, кооперации, социологии, а также книг справочных, художественных, учебников для всех школ, беллетристики, агитационной и детской литературы — концентрируется в соответствующих отделах и подотделах ВГИ и находится под его исключительным надзором.

— Все редакционно-издательские отделы всех Народных комиссариатов и других центральных и военных учреждений Украины координируют свою деятельность с редакционно-издательским отделом ВГИ, который объединяет издательские планы всех комиссариатов и учреждений в единый план Государственного издательства...

— Ответственность за своевременное и надлежащее выполнение включенных в план заданий наркомов и центральных учреждений возлагается на Всеиздат" [2, с. 54].

Список використаної літератури

1. Зелінська Н. Наукове книговидання в Україні: історія та сучасний стан : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Надія Зелінська. — Львів : Світ, 2002. — 267 с.
2. Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. док. и материалов, 1917—1941 / сост.: Л. И. Гольденберг [и др.]. — К. : Наук. думка, 1985. — 478 с.
3. Комаров Б. Українська державна бібліотека ім. Т. Шевченка в Одесі / Б. Комаров // Бібліологічні вісті. — 1925. — Ч. 1/2. — С. 75—81.
4. Люзник М. Українська науково-популярна книга початку XX століття. Ч. 2 / Марія Люзник. — Львів : Атлас, 2000. — 61 с.
5. Низовий М. Українська книжка і "більшовизація" / Микола Низовий. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/219638>. — Назва з екрана.
6. Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. — 1921 р.) : іст. нариси / Ф. Турченко, Г. Турченко. — К. : Генеза, 2003. — 303 с.
7. Юркевич О. З видавничої діяльності Юрія Тищенка // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаніка : зб. наук. пр. — 2011. — Вип. 3. — С. 189—221.

Надійшла в редакцію 11 січня 2012 року

(Закінчення у наступному номері)